

Богдан ЯКИМОВИЧ

„ГЕЙ, „СІЧ” ІДЕ, КРАСЕН МАК ЦВІТЕ!” (До 100-річчя заснування галицьких „Січей”)

Напередодні дня святого Юрія, опікуна воїнства, 5 травня 1900 р. в галицькому с.Завалля коло містечка Снятина (тепер Івано-Франківська область) сталася подія, яка навечно вписана на скрижалі новітньої історії України. З ініціативи відомого діяча Русько-української радикальної партії адвоката з Коломиї Кирила Трильовського „в краю Черемошу й Прутá” засновано пожежно-руханкове товариство „Січ” – організацію, роля якої буде істотною в розгортанні національного руху українців початку ХХ ст. Саме з надр галицьких „Січей” вийдуть ті, хто з початком Першої світової війни стане до лав славного легіону Українських січових стрільців – зародка українського війська ХХ ст., формації, яка вкрила себе славою у Визвольних змаганнях нашого народу, а з ідеологічного боку зробила ще більше, аніж суто з військового – відродила пам'ять славного запорозького лицарства, вдихнула мілітарний дух в українських юнаків і дівчат, працювала на ідею збройної боротьби за незалежність свого народу, побудову Української Самостійної Соборної Держави.

Після зруйнування в 1775 р. Запорозької Січі з наказу російської імператриці Катерини II й повного знищення автономії України 1783 р. та запровадження на Наддніпрян-

щині кріпацтва – суспільно-політичний рух українців був дуже і дуже незначний.

Першою серйозною спробою створити програму політичної діяльності на Наддніпрянщині стало Кирило-Мефодіївське братство. Новий національний рух у Галичині, що входила до складу Габсбурзької монархії, який започаткувала „Руська трійця” – М.Шашкевич, І.Вагилевич та Я.Головацький, був притлумлений саме в той час, коли на Наддніпрянщині він увійшов у найвищу стадію розвитку¹.

Вихід українського національного руху на арену політичної боротьби в Австрійській державі став можливим після революційних подій 1848 р. Попри виникнення реакційного галицького москвофільства, вже в 60-х роках ХІХ ст. спостерігається активізація народовської течії в галицькому суспільстві, а контакти наддніпрянських діячів з галицькою інтелігенцією приводили до усвідомлення потреби підтримки того, що можна зробити в умовах ліберального режиму Австро-Угорщини і що неможливе на теренах Російської імперії.

У Галичині створюються різноманітні культурно-просвітні організації, розгортається видавнича діяльність українською мовою. У 1868 р. створюється товариство

„Просвіта”, з фінансовою підтримкою меценатів з Наддніпрящини народжується літературне (пізніше – наукове) Товариство імені Шевченка.

Однак їхня діяльність мала в основному просвітньо-культурний характер. Не йшлося про розвиток спорту, створення організацій парамілітарного типу для плекання ідеї збройної боротьби за права пригнобленого народу. Тогочасні журнали та газети шкодували навіть рядка на такі справи. Водночас генеза українського організованого спортивного молодечого руху є вельми цікавою як одна з важливих ділянок в історії нашої національно-визвольної боротьби.

Хоч початки організованого руху української молоді сягають у давнє минуле, проте найактивнішими були молодечі організації в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли національний рух українців входить у третю, політичну, за схемою проф. М.Гроха, фазу. В останньому десятилітті ХІХ ст. в Галичині утворились політичні партії, першою з яких стала заснована в 1890 р. з ініціативи І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького, С.Даниловича, К.Трильовського, М.Ганкевича та інших Русько-українська радикальна партія. Шістьма роками пізніше група народовців (праве крило) об'єдналася навколо газети „Руслан” і створили Християнсько-суспільну партію, а 1899 р. дійшло до подальшого структурування, з'явилася Національно-демократична й ліва Соціал-демократична партії. Тоді ж, у лютому 1894 р., з ініціативи Василя Нагірного та Володимира Лаврівського, народовців і активних просвітян, на взірць чеських „Соколів” (їх заснував Мирослав Тірш у 1862 р., аналогічні польські організації створено 1867 р.) засно-

вано українське тіловиховне (спортивно-гімнастичне протипожежне) товариство „Сокіл”.

Кожне з політичних крил народовецького табору хотіло мати свій вплив на новостворену організацію. Для радикалів це стало особливо актуальним тоді, коли ІV з'їзд партії змінив її програму – на внесок Ю.Бачинського схвалено постулат про повну політичну самостійність українського народу. Вперше за багато століть ідея української державності була заманіфестована на повний голос і внесена до програми – теж першої – української політичної партії².

Ідею державної незалежності молодий радикал Ю.Бачинський виклав у своїй знаменитій доповіді, що вийшла в 1895 р. окремою книжкою – „Україна ірредента” („Україна – невизволена земля”). За цим потяглася нитка до наступного – „яка ж сила забезпечить цю самостійність; хто буде мілітарною (військовою) підпорою держави. Постало дуже серйозне питання – звідки Україна черпатиме бойову силу, якщо українці через труднощі служби в чужій, німецькомовній австрійській армії зненавиділи військову службу взагалі”³.

У березні 1900 р. заходами відомих галицьких політиків В.Старосольського і Є.Косевича у Львові видано програму Революційної української партії під назвою „Самостійна Україна”, автором якої був полтавець походженням М.Міхновський. І якщо галичанин Ю.Бачинський обґрунтував свої самостійницькі гасла на основі Марксового соціалізму, то наддніпрянець М.Міхновський твердив протилежне: „державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин”⁴.

Та попри різний підхід до теми про незалежність України і Ю.Бачинський, і М.Міхновський чітко усвідомлювали: українці мусять створити власну мілітарну потугу, щоб державну незалежність здобути. Саме ці думки наштовхнули Кирила Трильовського, одного з чільних організаторів радикального руху в Галичині, створити руханково-пожежні (а по суті – парамілітарні) товариства „Січ” і не взоруватися на започатковані в Чехії товариства „Сокіл”, а взяти за зразок своє – впоряд славної Запорозької Січі з її демократичними засадами.

Перша спроба К.Трильовського з участю молодого селянина Дмитра Соляничка організувати „Січ” у селі Устє над Прутом Снятинського повіту під кінець 1899 року зазнала невдачі. Статут організації Галицьке намісництво відхилило, бо там ішлося про січову символіку (січові „ленти”), на які намісництво вимагало окремого дозволу. К.Трильовський, розуміючи, що цього навряд чи дозволять уписати, подаючи статут для „Січі” в селі Завалля, опустил статті про січову символіку і таким способом уникнув повторної заборони. Водночас силою самого факту – ношенням січових лент – він таки виборов „Січам” їхне право⁵.

Отже, на установчих зборах у Заваллі 5 травня 1900 року створено першу в Галичині „Січ”, кошовим якої обрано Миколу Неделька, а осавулом – Танаса Семаку. Зразу після зборів завалівські січовики примаршували на Шевченківський вечір, який відбувся того ж дня в Снятині⁶.

Офіційно новостворена організація мала назву Пожарничо-гімнастичне товариство „Січ”. Ініціатор і духовний натхненник січовиків

К.Трильовський, обмірковуючи цілі „Січі”, дійшов висновку, що практична робота – пожарництво – дуже корисна для селянства, бо до тих, хто рятує селянське господарство у разі пожежі, ставляться завжди з повагою і симпатією, а масові руханкові вправи з використанням топирців і списів, велелюдні походи зацікавлять селянську молодь, молодих господарів.

„Січі” стали новиною для українських селян, адже до того часу по селах руханково-пожарничих товариств не було. Засновані шістьма роками перед тим сокільські осередки з їхнім центром „Сокіл-Батько” у Львові були тільки по містах і ніякого впливу на селян не мали.

Прямо революційно в статуті „Січей” звучала засада: „Членом „Січі” може бути кождий українець (кожна українка) світського походження”, що мало явно антиклерикальний характер. Зрозуміло, що ця засада сформульована була, поперше, тому, що організацією „Січей” займалася Радикальна партія, яка не хотіла ні з ким ділитися своїми впливами, а по-друге, захопивши провід у багатьох сільських просвітніх організаціях, священники часто-густо нічого не робили, а через таку ситуацію культурно-просвітня робота занепадала. Зрозуміло, що Радикальна партія і її дитя – „Січ” не мали особливої підтримки серед галицького кліру. Та можна погодитись із засновниками товариства, що сформулювали таку засаду, – січовики справді вчилися *самостійно* вести свої справи, *самостійно* думати, *самостійно* організовуватися, а створення „Січей”, певною мірою конкурентних організацій до „Соколів”, дуже поживило, особливо від 1905 р. сокільський рух у краї. Крім того, серед українського су-

спільства склався певний антимилітаристський комплекс. До цього спонукали і тяжка військова служба в австрійській армії, і занедбане виховання суспільства в цьому напрямі. Як твердив К.Трильовський, йому „залежало на тому, щоб народ полюбив військові справи не з приязни до Австрії, але з уваги на далеке майбутнє...”⁷

Національно-визвольні цілі в тодішніх умовах треба було приховувати. Але правдиву мету товариства його організатор К.Трильовський висловив у пісні „Про Січ славну – Запороже...”, яку склав з нагоди заснування першої „Січі” в селі Завалля.

*Про Січ славну – Запороже
Співав Батько наш, Тарас,
А ми тепер заложили
Над Черемшем „Січ” у нас,
Хоч упала Січ Дніпрова
Й веселяться вороги,
То ми зараз над Черемшем
Кіш козацький завели.
Нехай знають вороженьки,
Що козацький дух не вмер,
Що як давно процвітав він,
Так цвіте він і тепер.
Шуми ж, бистрий Черемоше,
Неси вістку ніччю й днем,
Що ми хочем поборотись
Із неправдов і огнем.
І ти шуми, синій Пруте,
Нехай знають браття всі,
Що ми поміч найти можем
Лиш в козацькому коші.
Тож єднаймось, милі браття,
Заведім життя нове,
Нехай росте і кріпшає
Товариство Січове!
А що батькам не удалось,
Ми довершим залюбки,
Впаде ворог, коли грянуть
Радикали-козаки!*

Ця справді програмова пісня, що співалася на мелодію „Козак пана не знав звіка”, була надрукована в

органі Радикальної партії „Громадський голос” уже через 10 днів після події в Заваллі⁸.

Організаційний розвиток „Січей” від самого початку був динамічний. Сам К.Трильовський – дуже активний організатор – мав підтримку Радикальної партії, яка, за підрахунками науковців, мала до 20 тисяч членів у своїх рядах⁹. Тому невдовзі зі Снятинщини „Січі” поширилися на Коломийський і Городенківський повіти, охопивши спочатку Покуття, а далі січові коші стали закладати в інших повітах Галичини й Буковини.

Хоч і опосередковано, до поширення „Січей” спричинилася й „Просвіта” – саме ідея січового товариства ґрунтувалася на відновленні традицій українського козацтва. Публікуючи твори українських письменників про наше героїчне минуле, „Просвіта” сприяла відродженню козацького духу серед населення краю, а з особи Тараса Шевченка, його творчості, західноукраїнські просвітяни витворили справжній культ¹⁰.

Та творцем, натхненником, ідеологом і поетом „Січей” був Кирило Трильовський, якого справедливо називали „січовим батьком”. Народився він 6 травня 1864 р. в родині священника в селі Богутин на Золочівщині (тепер Львівська область). Навчаючись у польській гімназії, брав участь в роботі учнівських таємних гуртків. Студіював на правничому факультеті Чернівецького і Львівського університетів, здобув науковий ступінь доктора права, а далі відкрив адвокатську канцелярію в Коломиї. У 1907 – 1917 рр. – посол до австрійського парламенту, з 1913 р. – посол до галицького сейму, один з провідних діячів Радикальної партії. Помер 16 жовтня 1941 р. в покутському

*Д-р Кирило Трильовський,
засновник „Січей”*

містечку Гвіздці, що на півдорозі між Коломиєю і Городенкою, похований на центральному міському кладовищі в Коломиї.

З 1901 р. д-р К.Трильовський для організаційної роботи взяв собі на допомогу гімназиста Івана Чупрея, народженого в містечку Печеніжин біля Коломиї, який невдовзі став фактично найближчим помічником, секретарем не тільки в його січовій, а й політичній діяльності. І.Чупрей допомагав К.Трильовському редагувати численні брошури, календарі „Запорожець” і „Отаман”, читанку „Характерник”, двотижневик „Хлопська правда”, місячник „Зоря” тощо. Як згадує з теплотою про свого помічника К.Трильовський, це була дуже тактовна, розумна людина, який потерпів за свого

патрона (його відрахували з гімназії), але пізніше склав-таки матуру (випускні гімназійні іспити), навчався на правничому факультеті Львівського університету, який не зміг закінчити, а під час румунської окупації Покуття 1919 р. виїхав на Наддніпрянщину. Не зміг видобути із сумнозвісного „чотирикутника смерті” і помер в Умані в 1923 р.

Серед помічників К.Трильовського на світанку існування січового руху були також Лесь Пушкар (нар. у с. Сопові біля Коломиї), який організував виробництво й продаж січової символіки (лент, прапорів, топірців, медалей з погруддям Т.Шевченка тощо), Антін-Володимир Кузьмич, Петро Білоскурський, Ярослав Навчук, Осип Шпитко (Гриць Щипавка), автор січових пісень. Ці люди, як згадує К.Трильовський, становили його „коломиїський штаб”.

Активними організаторами „Січей” стали відомі громадські діячі, публіцисти, письменники, майбутні військовики Західноукраїнської Народної Республіки А.Чайковський, С.Ставничий, Л.Лепкий, Р.Дашкевич, Д.Вітовський, С.Ріпецький, М.Угрин-Безгрішний, А.Лотоцький та багато інших. Жвава діяльність організаторів, популярні серед сільського населення краю ідеї Радикальної партії дали добрі результати – напередодні Першої світової війни кількість залучених до „Січей” становила понад 80 тисяч осіб.

Першу „Січ” на Гуцульщині засновано 1 січня 1903 р. в Жаб’ї (тепер селище Верховина, центр Верховинського району на Івано-Франківщині). Представниками від К.Трильовського на установчих зборах гуцульської „Січі” були Павло Лаврук і педагог Яків Голота, директор гімназії у Вашківцях на Буко-

вині. Згодом, уже після поразки Визвольних змагань він жив на Закарпатті й заснував там у квітні 1920 р. „Січ” в Ясіні, потім у Перечині, а також Січовий комітет в Ужгороді. У 1939 р. Я.Голота зі своїми учнями боронив Карпатську Україну від малярської агресії. Кошовим „Січі” в Жаб’ї став Юра Соломійчук-Юзенчук, людина великих організаційних здібностей, завдяки діяльності якого невдовзі вся Гуцульщина вкрилась „Січами”.

„Січі” відіграли виняткову ролу в піднесенні освітнього рівня гуцулів, формуванні українського патріотизму. Гуцулів дуже притягав до себе зовнішній, декоративний бік січового руху. Як згадує К.Трильовський, січові ленти, восьмикутні зірки, червоні пера, медалі з барельєфом Т.Шевченка – все це було ніби спеціально придумане для гуцулів. Та найголовніше – „Січі” розпочали реальну роботу – антиалкогольну пропаганду, боротьбу з неписьменністю, єврейським лихварством. Ось як згадує про зародження січового руху на Гуцульщині сам „січовий батько”: „Величезний запал огорнув тоді гуцульські гори, організаційна гарячка, жадоба діла, корисного, громадського діла! „Набік, хруні*, „Січ” іде! Пріч з пияками!” – це були тоді кличі на Гуцульщині. Січовий отаман – Юра Соломійчук-Юзенчук! Був це прекрасний вид, коли Юра провадив свою „Січ”, поділену на чети, всі в лентах і з топірцями в руках, червоні пера і січові зорі на „кресанях”, а він сам на воронім коні, над ним, в руках хорунжого, січова малинова хоругва з портретом козацького Батька Богдана Хмельницького!.. Коли у Великодній понеділок в 1904 р. він прибув зі своїм січовим товариством на перші загальні збори „Січі” в Ясеніві Горішнім, а

*Юра Соломійчук-Юзенчук,
кошовий Січі в Жаб’ї*

по зборах вийшов надвір приймати козацькі приречення, то вгору піднялося до 150 рук з гуцульськими пістолями і віддало почесний стріл!...”¹¹

То й не дивно, що січові організації Гуцульщини на смерть перелякали шинкарів, лихварів, панів і підпанків – корчми почали порожніти, покірні гуцули починали щораз більше освідомлюватися, повертати собі розуміння власної людської гідності. То й не дивно, що „Січі” стали ворогами всіх гнобителів українського населення краю. За що свою діяльність гуцульський отаман Ю.Соломійчук-Юзенчук зазнав тяжких переслідувань з боку влади, сидів по тюрмах і врешті помер 14 червня 1918 р. у віці всього 60 років.

Організаторами січового руху на Гуцульщині, окрім Ю.Соломійчука-

Юзенчука, були Лука Гарматій, Петро Шекерик-Доників, Михайло Вахнюк, Петро Додек та інші. А саме з гуцулів були організовані в часи Визвольних змагань спеціальні військові формування, які відзначалися особливою боєздатністю й хоробрістю.

Для гуцульських „Січей” К.Трильовський на мелодію своєї ж пісні „Ой там на горі „Січ” іде!...” написав марш „Гей, Чорногора зраділа!”, який з великим піднесенням співали в гуцульських селах.

Першу „Січ” на Буковині засновано в містечку Кіцмань у 1903 р. з ініціативи письменника, педагога й громадського діяча Сильвестра Яричевського (1871 – 1918) та співзасновника й організатора Радикальної партії на Буковині, педагога Остапа Поповича (1883 – 1916), сина майбутнього президента Буковини в складі Західноукраїнської Народної Республіки Омеляна Поповича. Кошовим її став Корнійчук. Друга буковинська „Січ” постала 4 жовтня 1903 р. в містечку Вашківцях над Черемошем. Заініціювали її тут вчителі Осип Безпалко (майбутній міністр праці Директорії УНР), Іван Герасимович та посол Буковинського сейму Юрій Лисан. У відкритті „Січі” у Вашківцях взяв участь К.Трильовський. Там виступили також видатні діячі Буковини проф. Степан Смаль-Стоцький та Омелян Попович.

Уже 1904 р. централею буковинських січовиків став Союз „Січей” у Чернівцях. У 1914 р. на Буковині налічувалось 114 організацій. Головами Союзу були Є.Пігуляк, Т.Галіп, Р.Сірецький.

Активно розбудовували січові організації краю, крім названих, також Г.Гордій, І.Попович, Д.Руснак та інші. Буковинці брали участь у

січових здвигах Галичини, а влітку 1908 р. організували в Чернівцях Січове свято всієї Буковини.

У листопаді 1908 р. в Чернівцях відбувся руханково-протипожежний курс, у якому взяли участь делегати українських „Січей”. Навчання з руханкових вправ провадив делегат Головного січового комітету Коломиї, січовий поет-самоук Осип Довганюк. Багато зусиль для розвитку січового руху на Буковині доклав Роман Сірецький, колишній директор театру товариства „Руська бесіда”.

Буковинські українці в організації „Січей” мали велику перевагу перед галичанами – буковинська місцева влада їх не забороняла. Тому буковинські січовики і січовички могли ефективніше виконувати свої статутні завдання. Після окупації краю румунами в 1918 р. діяльність „Січей” на Буковині була заборонена.

Найкраще розвивалися „Січі” в Галичині у 1902 – 1904 рр. Це налякало намісника Галичини польського графа А.Потоцького і в 1904 – 1906 рр. розпочалися нагінки на січові товариства. Творилося справді „антисічове” (а насправді – антиукраїнське) тло. З кінця 1902 р., орган галицьких поміщиків „Газета народово” сповіщала, що „недалеко від Заболотова (йшлося про с.Линці. – Б.Я.) хлопці збираються ночами і вправляються сокирами”. Про те, що топірець, з яким вправлялися українські січовики, – це дерев’яна прогулянкова палиця – не уточнювалося.

Подібні топірці, та ще й із залізною ручкою, т.зв. цюпаги, носили польські гуралі в околицях Закопаного. А польські „соколи” в той час використовували для своїх вправ булави й списи з обкутими бляхою наконечниками.

Очевидно, йшлося, як слушно зазначав К.Трильовський, про інше – галицьких поляків налякали форми організації життя українського селянина, котрого, як і в попередні століття, вони вважали „бидлом”. Зрештою польський посол (депутат) Йордан саме такі терміни вживав публічно.

Треба зазначити, що галицьких поляків особливо дратувала назва організації – „Січ”, а також те, що старшинські січові ранги запозичені з козацької давнини – кошовий, осавул, писар, скарбник, обозний.

Добре розуміючи психологію українських селян, великого значення К.Трильовський надавав зовнішній атрибутиці. Тому поряд з історичними назвами січової старшини запроваджено широкі кольорові стрічки, за термінологією „січового батька” – ленти, які січовики носили „через праве плече на лівий клуб”. Звичайний член „Січі” носив темно-червону (малинову) ленту завширшки 10 см. Такої ширини були ленти й січової старшини, крім кошового, а також хорунжого – їхні ленти мали ширину 12 см.

Кошовий носив синьо-жовту ленту, осавул – синю, з двома півторасантиметровими жовтими пасками, скарбник – жовто-червону, обозний – зелено-червону, четарі – червону з півторасантиметровими пасками по боках: перший четар – синіми, другий – зеленими, третій – червоними, четвертий – чорними. Хоч хорунжий з ад’ютантами (асистентами), сурмач і барабанник не належали до січової старшини, вони мали спеціальні відзнаки: лента хорунжого – синьо-жовто-синя, асистентів – синя, сурмача і барабанника – чорна з червоними пасками по боках. Якщо врахувати те, що ленти були вовняні, з написом,

Січова зірка

вишитим на кожній жовтою волічкою, – „Січ” в ... (назва села чи міста)”, то, по-перше, вони були добрими знаками розрізнення – ставало відомо, звідки січовик і яка його січова ранга, а по-друге, вони були оригінальним елементом, що доповнював народний одяг січовиків.

Окрім того, кожен січовик повинен був мати дерев’яний топірець, на капелюсі або шапці – червоне перо, прикріплене восьмикутною січовою зіркою. Посередині січової зірки дві руки тримали серп – символ селянської праці. Побіч серпа були витиснуті дві літери „Р.П.” – Радикальна партія, які пізніше замінено на „У.С.С.” – Український січовий союз.

Важливий атрибут „Січей” являли собою прапори, які спочатку були першою наочністю у вивченні історії. Кошові прапори були малинового кольору, з нашитим на кожному з них портретом якогось історичного державного чи громадсько-політичного діяча – Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Тараса Шевченка, Михайла

Драгоманова, Юрія Федьковича та ін. З другого боку прапора була восьмикутна січова зірка. Як твердить К.Трильовський, портрети для січових прапорів малював видатний український маляр (родом з покутського містечка Гвіздця) Ярослав Пстрак (1878–1916), автор прекрасних картин з життя покутських селян. Пояснення селянам, хто зображений на їхньому січовому знамені, було своєрідною першою лекцією з рідної історії.

Як уже зазначалося, кожен січовик одягав народну ношу своєї місцевості. Це стосувалося і січовиків, і січовичок. Дівчата й молодіці могли одягати й звичайне українське вбрання, але в одному коші це вбрання мало бути однакове. Проте сорочки й запаски могли мати різні вишивані узорі. Часто січовички одягали сині спідниці, білий вишиваний фартушок, чорний корсет, вишивану сорочку. Пояс міг бути будь-який, крім червоного. Голову пов'язували червоною хусткою однаково без огляду на те, чи січовичка була дівчиною, чи молодницею. За прикрасу було намісто – модні тоді натуральні коралі.

Січовики-буковинці одягали чумарку, шаровари, високу смушкову шапку.

І тільки пізніше, від весни 1910 р., заведено січові однострої: „синьо-сірі штани, широкі, заправлені в чоботи, така ж чимерка з червоними закаврашами, вишивана чорними шнурами після гуцульських взорів. Попід пагони на раменах і через плечі та груди йшов грубий шнурок, котрого вживали при одяганню чимерки наопашки. Далше вишивана сорочка і темно-синій пояс, такої ширини, як лента, і такого самого матеріалу. Ленту далше носили на одностроях, а

Січовик в однострої

якщо чимерка одягалася наопашки, тоді лента була на сорочці. На голову одягали січовики чорну суконну круглу, середньої висоти шапку з червоним шликом на лівий бік, що мав на кінці чорний дармовис. Спереду шапки – високе рівне червоне перо, притримуване січовою зіркою. Чимерка мала ззаду шість гудзиків, три малі червоні трикутники”¹². Січові однострої не були обов'язкові. Їх запровадження було зумовлене тим, що в деяких місцевостях, а особливо в містах, перевелася народна ноша.

Дальший свій розвиток січова атрибутика дістала після створення

в 1912 р. повітових січових рад. Керівник повітової „Січі” називався отаманом і мав право носити золоту булаву. Кошовий, якщо в нього було не менш як 80 січовиків, мав право носити срібний пірнач. На кожне Січове свято генеральна старшина призначала наказного отамана, який також мав право вживати золоту булаву.

Якщо на Січове свято збиралося щонайменше 500 січовиків для участі в показових виступах, то повітовий отаман мав право виступати з білим бунчуком. Правом користуватися бунчуком червоного кольору був наділений тільки генеральний або наказний отаман¹³.

Та повернімося до подій часу найбільших урядових нагінок на січовий рух. Зовнішньою зачіпкою була все-таки січова символіка. У 1904 р. намісник Галичини граф А.Потоцький видав спеціальне розпорядження місцевим органам влади пильнувати, чи „Січі” вправляються у військових обертах і чи використовують для свого вишколу топірці.

Здавалося, чому саме такі дрібниці, як ленти, на яких зазначалася назва місцевості, та дерев'яний топірець були такими ненависними для австрійських урядників польської національності. Як відзначав один з провідних діячів „Січей” І.Чупрей, „лента сама собою, дрібниця, мальована річ, не варта, щоб за неї аж боротьбу провадити, однак ж вона мала ту силу, що подобалася менше свідомим людям – притягала їх до „Січі”, а тут уже вони мусили разом з другими і освіти набиратися, і свідомості, і завзяття, і почуття єдності”¹⁴. Згадане розпорядження намісника спричинило нові доноси з місць і заборони.

Особливо відзначився староста гуцульського міста Косова Заград-

ник, що обурило гуцулів, – адже топірець був (і досі є) одним з атрибутів національного одягу. А староство в Снятині додумалося видати розпорядження про заборону фестинів і вкорочення ручки топірців. Противники „Січей” не гребували ніякими методами й просто влаштували провокації. Навесні 1904 р. в польській націоналістичній пресі з'явилися повідомлення, що „гуцули-січовики бунтуються і грозять, що виріжуть поляків і жидів”. Далі йшлося про те, що січовики мають перервати телеграфічну лінію до Жаб'я, спалити суд і податковий уряд. Реагуючи на це явно провокаційне повідомлення, в „збунтовану околицю” влада вислала військо, заарештовано було кількох місцевих мешканців, а серед них одного священика – о. І.Попеля з Довгополя.

У січні 1905 р. в Коломийському суді відбулася карна розправа із звинувачення кошового „Січі” в Жаб'ї Юри Соломійчука-Юзенчука та 11 його товаришів, які до того вже відсиділи кілька тижнів у слідчій в'язниці. І хоч його оборонцем був знаменитий галицький адвокат, провідний політичний діяч д-р Є.Олесницький, Ю.Соломійчука-Юзенчука засудили на два місяці тюремного ув'язнення. Обвинувачено й самого К.Трильовського, ніби він на вічі в місті Борщеві на Тернопільщині сказав: „Я ще буду колись руським королем, а Яцко Войчук моїм заступником”. Найцікавіше тут, що Войчук був узагалі неписьменною людиною. Процес тривав цілий тиждень, а Трильовського і Войчука за „образу маєстату” було засуджено на кілька тижнів арешту.

Проте всі ці доноси й переслідування не змогли спинити січового руху, що розгортався відповідно до

плідної ідеї його засновника. Як зазначає В.Леник, виховний ідеал К.Трильовського можна було сформулювати так: товариський дух історичної „Січі”, січові звичаї, військовий дух, демократичні принципи співжиття, товариська солідарність і висока громадянська мораль, боротьба проти пияцтва, праця над власною освітою, побоювання хрунівства і москвофільства, а понад усе – патріотичний дух любові до Батьківщини, почуття належності до великої культурної нації та віра у власні сили¹⁵.

Граф А.Потоцький заповзівся знищити „Січі” цілковито. По багатьох селах і містах Галичини січовиків тягали по судах, накладали нечувано високі кари за носіння лент, топірців, влаштування танців. Сімнадцятиособова депутація до Відня в справі переслідування „Січей” ніякої користі не дала, бо намісник був у краю всевладним паном.

Очевидно переслідування з боку влади, знуцання з провідників, обмеження проведення січових свят і фестинів, які підносили й скріплювали дух, – негативно вплинули на розвиток січового руху. І найпершим україножером був не хто інший, як сам намісник Галичини, що мав би дбати за розвиток і спокій у суспільстві, однакове ставлення до всіх громадян. Переслідування „Січей” – це тільки крапля в морі утисків і злочинів, що скоїв у боротьбі з українським населенням цей „державний муж”.

І коли чаша терпіння переповнилася, у квітні 1908 р. студент Львівського університету Мирослав Січинський (1886 – 1979) вчинив політичний замах на А.Потоцького. Новий галицький намісник Міхал Бобжинський (1908 – 1913), відомий польський історик, правник і полі-

тик припинив нахабну антиукраїнську вакханалію і попри опір польських реакціонерів намагався досягти українсько-польського порозуміння, зокрема в справі виборчого закону до Галицького сейму та проблеми українського університету у Львові. М.Бобжинський не втручався в розвиток січового руху, однак розпоряджень свого попередника не відкликав. Незважаючи на протидію влади, січові організації від часу свого заснування народжувались по селах як гриби після дощу.

Завдяки подвижництву К.Трильовського та його товаришів за два роки січові коші існували майже в кожному селі Снятинського, Коломийського і Городенківського повітів. Покуття своєрідно відновлювало пам'ять про бурхливі події 1648 р., коли зі вступом у Галичину війська Богдана Хмельницького тут, з центром у містечку Отинії, запроваджено полково-сотенний устрій, а військовим і цивільним керівником краю став полковник Семен Височан.

К.Трильовський вирішив провести перегляд січових сил. З цією метою 6 червня 1902 р. в Коломиї відбулося перше Січове свято. На площі міського парку проведено руханкові вправи, в яких узяли участь делегати всіх тодішніх „Січей”. Із запальною промовою виступив К.Трильовський. У святкуванні взяв участь відомий громадський і кооперативний діяч з Наддніпрянщини – „артільний батько” Микола Левитський, гості з багатьох сіл і містечок Галичини й Буковини. Січове свято в Коломиї наочно показало – започатковано масовий рух, який відіграє велику роль в піднесенні національної свідомості українського населення південно-західної України. Починаючи

з цього свята, „січовики” тепер ходили походом від міського парку і влаштували імпрези на великому січовому майдані над Прутом.

Друге Січове свято відбулося в Коломиї 28 червня 1903 р., третє – в липні 1904 р. в Станіславові, четверте – 12 липня 1906 р. в Коломиї. У четвертому Січовому святі взяли участь письменник і бандурист з Харкова Гнат Хоткевич та громадський діяч з Одеси Радецький.

Величаво проходило в Коломиї Січове свято 31 травня 1909 р. – до 200-ліття Полтавської битви, присвячене пам’яті гетьмана Івана Мазепи. До речі, саме гетьман І.Мазепа був зображений на прапорі Коломийської повітової „Січі”. Доповідь про гетьмана, його боротьбу проти Московщини, Полтавську катастрофу виголосив К.Трильовський. З промовами виступили послы до парламенту Т.Старух та В.Стефанік, представники „Сокола-Батька” зі Львова, молодий січовик з Чернівців, відомий селянський оратор, кошовий „Січі” з села Іспас М.Петрук. У святі взяли участь знані українські політичні й культурні діячі Михайло Павлик, д-р Лев Бачинський, д-р Микола Лагодинський, д-р Іван Макух, гість з Наддніпрянщини письменник Михайло Коцюбинський, відомий меценат з Відня Лукіян Бруннер, який допомагав у Відні Р.Сембратовичу видавати часопис „Ruthenische Revue”.

На замовлення К.Трильовського з Кубані надіслали ноти до поклику, яким запорожці колись скликали на військову раду. Поклик оркестра відіграла на початку концерту. В концерті взяли участь хори сіл Балинці й Печеніжин, студентської „Січі” з Чернівців.

Наказним отаманом у поході „Січей” було призначено сеймового посла Івана Сандуляка, який зна-

менито виконав свою місію. За наказним отаманом ішли члени Головного січового комітету як централі галицьких „Січей”, старшина Союзу „Січей” на Буковині на чолі з Т.Галіпом, послы до парламенту, почесні гості. На січовому майдані над Прутом, у чотирьох кутах якого на стовпах майоріли синьо-жовті прапори, розпочалися показові виступи січовиків Галичини й Буковини в присутності понад 6 тисяч глядачів. Свято закінчилося аж під вечір, а всі його учасники на кінець проспівали національний гімн „Ще не вмерла Україна”. Під закличні січові пісні січовики відмаршували додому.

Свої враження від свята М.Коцюбинський висловив у листі до дружини: „Це щось таке гарне і величне, що трудно описати. Це ціле військо, кілька тисяч і Трильовський за генерала... „Січ” вітала гостей, між іншим і мене”.

П’яте Січове свято відбулося в червні 1911 р. – вперше поза територією історичного Покуття в Станіславові (тепер Івано-Франківськ). Наказним отаманом цих січових фестин був Гриць Федюшка (Богун), а у святкуваннях взяли участь представники й буковинських кошів. Окрім січової старшини і, зрозуміло, самого К.Трильовського, тоді вже парламентського посла, як отаман „Січей” Бережанщини у святі взяли участь уже відомий тоді письменник Андрій Чайковський, послы М.Петрицький, Е.Левицький, М.Лагодинський, Л.Бачинський і В.Стефанік. Гістьми із закордону були голова хорватських „Соколів” Цар із Загреба, голова словенських „Соколів” Рибарж з Трієста та чеський посол до парламенту Стейскаль з Праги.

Шосте Січове свято проведено знову в покутському містечку

Снятині в липні 1912 р. Похід січовиків перейшов через місто на передміський майдан Балки. Наказним отаманом свята був Микола Корж із села Олешкова на Снятинщині. На це свято К.Трильовський привіз прапор з прозорої тканини, який його коштом виготовила віденська фабрика. Це було прямокутне полотнище червоного кольору з шестисантиметровою лиштвою, складеною з синіх і жовтих трикутників. Посередині полотнища були січова восьмикутна зірка, а під нею руки, що тримають серп. Зірку й серп було видно з обох боків крізь прозору тканину.

Серед гостей, які сиділи на спеціально влаштованому підвищенні напроти міської ратуші, були послі до віденського парламенту Ернст Т.Брайтер (польський радикал), один з лідерів чеських народних соціалістів Хоц, який був представником чеських „Соколів”, делегат словенських „Соколів” Рибарж з Трієста, а також, як згадував К.Трильовський, найдорожчий гість – делегат „Просвіти” з села Мануйлівки тодішньої Катеринославської губернії Хома Сторубель. Зауважимо, що світлина Хоми Сторубля з Січового свята обійшла всі галицькі часописи, ще раз підтверджуючи прагнення галичан до соборності України.

Це шосте свято було останнім самостійним святом представників „Січей”. Через два роки в столиці краю, у стародавньому Львові, 27 – 28 червня 1914 р. відбувся величавий січово-сокільський здиґ, присвячений сотій річниці від дня народження Тараса Шевченка. У Спортивній палаті в надвечір'я 27 червня 1914 р. влаштовано було святковий концерт, на якому К.Трильовський звернувся до присутніх з патріотичною промовою,

визначивши святим обов'язком вивольнення Кобзарєвої могили, всього народу з-під царської неволі.

У неділю, 28 червня 1914 р., перед полуднем, під звуки оркестри вулицями міста пройшов багатотисячний похід „Січей” і „Соколів”. Попереду простували сокільські й січові стрільці, яких люди вітали квітами й вигуками „слава”. Особливий ентузіазм народу виявився під час військових вправ на площі „Сокола-Батька”, вище Стрийського парку, коли демонстрували свій вишкіл озброєні відділи стрілецьких організацій.

Загалом у святі взяло участь приблизно 12000 учасників, які представляли практично всі повіти Галичини. Вперше на Шевченківський здиґ зібралися до купи „Січі”, „Соколи”, „Січові стрільці”, Пласт, українські спортові організації. Почесним гостем свята був Микола Міхновський, якого захопила масова національна маніфестація. Ця велична акція засвідчила консолідацію українського населення краю, показала міць українських парамілітарних організацій, готовість їх стати в обороні національних інтересів.

Але свято не вдалося закінчити до кінця через трагічну подію, яка мала знакове значення у всесвітній історії ХХ ст. Саме в той самий день у Сараєві пролунали постріли, від яких загинули спадкоємець австрійського престолу архікнязь Фердинанд з дружиною, а через місяць вибухла світова війна.

Уся організаційна робота від часу заснування „Січей” проводилася в коші. Керівниками була старшина. Попервах старшина зверталася по поради й вказівки безпосередньо до К.Трильовського. З часом кількість січових кошів значно зросла, тож виникла потреба

*Бойова управа Українських січових стрільців.
Стоять (зліва направо): І.Боберський, В.Темницький, Л.Цегельський;
сидять: В.Старосольський, Т.Кормош, К.Трильовський (голова),
Ст.Томашівський, Дм.Катамай*

створити центральний керівний орган. 19 квітня 1908 р. в Станіславові відбулися збори делегатів „Січей” Галичини, де обрано центральну управу – Головний січовий комітет (ГСК). Особовий склад управи був такий: голова – Кирило Трильовський, заступник – Іван Сандуляк-Лукинич, скарбник – Микола Лагодинський, секретар – Іван Чупрей. Осідком ГСК була Коломия.

У грудні 1912 р. замість Головного січового комітету утворено Український січовий союз (УСС), на чолі якого стояла Генеральна старшина. Генеральним отаманом обрано К.Трильовського, генеральним осавулом – відомого публіциста й громадського діяча Ярослава Веселовського, генеральним писа-

рем – Миколу Бачинського. Далі посади поділено так: генеральним скарбником став Сидір Винників, генеральним обозним – Дмитро Катамай, генеральним четарем – Федір Калинович. До Крайової січової ради входили повітові отамани, або голови повітових січових комітетів, або делеговані члени повітової старшини. Осідком УСС став Львів.

У березні 1919 р. в Коломиї до нової генеральної старшини УСС належали: К.Трильовський, А.Онищук, І.Чупрей, П.Шекерик-Доників, К.Тимувський, Г.Дувірак.

Існування „Січей” до 1912 р. формально як окремих одиниць обумовлювалося тією обставиною, щоб намісник краю не міг одним розчерком пера заборонити адмініс-

тративним порядком усі кошi. I тiльки пiсля приходу М.Бобжинського й парламентських слухань за поданням тодi вже парламентського посла К.Трильовського переслiдування припинилися. Це дало можливiсть створити центральну управу.

Збори Крайової сiчової ради вiдбувалися щороку восени. Генеральна старшина звiтувала, обговорювалися плани, приймалися ухвали. За посадою до складу ради входили всi повітові отамани або їхні уповноважені, генеральна старшина. На засiданнi ради обиралася генеральна старшина, створювалися або лiквідувалися окремі організації. Генеральна старшина мала право створювати секції для окремих референтур, якi мали дорадче право, а їхні члени могли брати участь з правом дорадчого голосу на засiданнях генеральної сiчової старшини.

Один раз на три роки повинен був скликатися з'їзд, куди мали право посилатися вiд кожної організаційної клiтини по два делегати, а в його роботi брати участь повітові отамани або осавули. Крайові з'їзди були фактично зборами делегатiв вiд усiх „Сiчей”, товариств Сiчових стрiльцiв з Галичини та інших краiв Австро-Угорщини, крiм Буковини, де діяв окремий Сiчовий союз.

Керiвним органом у кожному повіті була повітова „Сiч”, роботою якої керувала повітова сiчова рада (ПСР). До ПСР входили i сiчові, i стрiлецькi товариства. Повiтову сiчову раду обирали з дев'яти осiб: повітовий отаман, повітовий осавул, повітовий писар, повітовий скарбник, повітовий обозний, чотири повітові четарі. Якщо у повіті було всього п'ять i менше „Сiчей”, то за ухвалою генеральної старшини їх могли долучити до якогось iншого повіту.

Доходами „Сiчей” були членськi внески, частину яких передавали до централі. Деякий дохiд отримували сiчовики вiд створених кооперативiв. Однiєю з форм збору коштів була коляда „на Сiч” пiд час Рiздвяних свят.

Розвоєвi „Сiчей” сприяла велика кiлькiсть сiчових пiсень. Мав рацiю К.Трильовський, коли назвав це однiєю з головних причин успiху сiчового руху, бо „нiяка українська організація не може похвалитися так великим числом i так гарно зложених пiсень”¹⁶.

Багато з них склав сам „сiчовий батько”, плiдно долучилися до цiєї справи вiдома письменниця Вiра Лебедова (Костянтина Малицька), Іван Петришин, Іван Франко, селянськi пiснярi. Оскiльки цi маршові пiснi не втратили своєї вартостi донинi, двi з них подаємо далi. Треба зазначити, що пiсня І.Франка „Гей, „Сiч” iде...” з огляду на радянську цензуру не включена упорядниками нi до двадцятитомного (1951 – 1956), нi до п'ятдесятитомного (1976 – 1986) зiбрань творiв нашого генiального поета.

Велике значення для популяризації сiчової iдеї мали також перiодичнi видання й альманахи – газети „Громадський голос”, „Сiчові вiстi”, календарі „Запорожець” i „Отаман”, видавцем, упорядником i душею яких був невтомний Кирило Трильовський.

Щоб проводити вiйськове навчання, учнi львiвських середнiх шкiл у 1911 р. створили таємний гурток „Пласт”. Засновниками й провiдними дячами цiєї організації були майбутнi старшини Українських сiчових стрiльцiв та Української Галицької армії П.Франко, О.Степанiвна, В.Кучабський, Р.Сушко, О.Яримович та iншi.

Пiд опiкою Українського сiчового союзу гуртувалися товариства

Українських січових стрільців, яких до війни було засновано приблизно 50. Січові вправи в них замінено було на військові, а гуцульського топця – на кіса (гвинтівку). Статут товариства Українських січових стрільців намісник Галичини М.Бобжинський спочатку не хотів затверджувати, але після того, як К.Трильовський приніс на затвердження повний переклад статуту польського „Стшельца”, він змушений був затвердити попередньо поданий український варіант – це сталося 1913 р. Саме від того часу ми маємо право вести історію відновлення мілітарної організації в Галичині, яка з початком світової війни переросла в легіон Українських січових стрільців у складі австрійської армії, ставши зародком новітнього українського війська. Та це вже трохи інша тема¹⁷.

Недовго під час Визвольних змагань існували „Січі” й на Наддніпрянській Україні. У 1918 р. статут „Січей” затвердив український уряд у Києві. У лютому 1919 р., вже за Директорії УНР, К.Трильовський і О.Андрієвський заснували першу „Січ” у Вінниці, а восени 1919 р. „Січ” організовано в Кам’янці-Подільському заходами П.Шекерика-Доникова та А.Шмигельського. Кошовим Кам’янець-Подільської „Січі” став П.Богацький. Однак після поразки Визвольних змагань, з більшовицькою окупацією України, розвиток січового руху на Наддніпрянщині був унеможливлений.

Відродження „Січей” після поразки у Визвольних змаганнях розпочалося на початку 20-х років. Та вже в 1924 р. польська окупаційна влада заборонила їх. Остання „Січ” у Галичині проіснувала в селі Горбачі поблизу Львова до 1930 р. і була знищена під час ганебної військово-поліційної операції по-

льської влади, що ввійшла в історію під назвою „пацифікації” (умиротворення).

Щоб урятувати ситуацію і продовжити справу „Січей”, Роман Дашкевич – співорганізатор січового руху, а потім провідний діяч Українських січових стрільців, Січових стрільців (київських), друг і сподвижник Євгена Коновальця, у 1925 р. створив організацію „Луг”. І хоч діяльність „Лугів” польська влада звузила, вони відіграли певну позитивну ролі в ідейному і спортовому вихованні галицької молоді. Ліквідували „Луг” більшовики в 1939 р.

Цікавим і вельми корисним був січовий рух на Закарпатті. Січовий комітет в Ужгороді К.Трильовський заснував у 1920 р. Але приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини показало, що „брати-слов’яни” не зацікавлені в розвитку „такого” напрямку організацій, побачили в „Січах” загрозу своїм територіальним набуткам. Завдяки подвижницькій діяльності братів Климпушів існувала Січ у гуцульському селі Ясіня. У 30-х рр. українці Закарпаття створили Карпатську Січ, яка стала збройною опорою Карпатської України (1938 – 1939), а закарпатські січовики навечно вкрили себе славою в боротьбі з угорськими агресорами¹⁸.

Від липня 1915 р. руханково-стрілецькі організації існували на американському континенті – у США й Канаді. У 1920 р. вони об’єднували у своїх лавах приблизно 3000 осіб. Пізніше діяли навіть видавництво й книгарня, торговельне підприємство „Січовий базар”.

Серед кіл української еміграції в Європі першу „Січ” засновано в Гамбурзі в 1912 р. У Відні „Січ”

створив К.Трильовський 1921 р. Українські січовики брали участь у міжнародних робітничих олімпіадах у Празі (1927) й Відні (1931). Працювали ці організації під проводом своєї централі – Українського січового союзу, що входив до Соціалістичного спортивного інтернаціоналу.

* * *

Годі переоцінити значення „Січей” у розвитку соціально-політичного руху українського народу. Січовий рух став справді унікальним явищем. На думку Юрія Липи, на початку ХХ ст. „збірна культура тіла виявилась в кількох формах організації: зближеної до загальноєвропейської – Пласт, до загальнослов'янської – „Сокіл” і своєрідно української – „Січ”¹⁹. Очевидно, не відкидаючи значення перших двох форм – Пласт і „Сокіл”, слід констатувати, що січовий рух був найорганічніший для українського населення Західної України, бо ніс у собі глибинні народні традиції, запліднені в новітній час творчістю й культом Тараса Шевченка з його безмежною любов'ю до України, до історії козаччини. Діяльність „Січей” мала винятковий вплив на процес національного відродження українського села Галичини, Буковини та Закарпаття, згуртування народних сил. Використовуючи національні традиції, вдалося значно підвищити рівень фізичної культури та усвідомити значення фізичного виховання в житті кожної людини і в житті цілої нації. Водночас „Січ” була сприятливою формою для національно-патріотичного виховання. З середовища „Соколів”, „Січей” і Пласту вийшли Українські січові стрільці – основа Ук-

раїнської Галицької армії. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, існування УГА відновило українську військову традицію²⁰. У тому, що український вояк у часи Визвольних змагань був натхнений ідеєю української державності, сумлінно й жертвовно виконував свій обов'язок і заслужив на найвищу вдячність і пам'ять нащадків, – велика заслуга й Кирила Трильовського, і створених ним „Січей”.

ГЕЙ, ТАМ НА ГОРІ „СІЧ” ІДЕ!

Слова Кирила Трильовського
Мелодія народна

*Гей, там на горі „Січ” іде!
Гей, малиновий стяг несе,
Гей, малиновий, наше славне товариство,
Гей, мащерує – раз, два, три!
Гей, напереді кошовий,
Гей, як той орел степовий,
Гей, як той орел –
наше славне товариство – і т. д.
Гей, а позаду осавул,
Гей, твердий хлопець, як той мур – і т. д.
Гей, а по боках четарі,
Гей, то сторожі вогневі – і т. д.
Гей, отамане, батьку наш,
Гей, веди, батьку, вперед нас – і т. д.
Гей, не залле нас вражий вал,
Гей, бо з нас кождий радикал – і т. д.
Гей, молод-хлопче, позір май,
Гей, та до „Січі” приставай – і т. д.
Гей, наша „Січа” дорога,
Гей, як та мати всім одна – і т. д.
Гей, повій, вітре, з синіх гір,
Гей, на прапор наш, на топір – і т. д.
Гей, повій, вітре, зі степів,
Гей, дай нам силу козаків – і т. д.
Гей, дай нам силу й відвагу,
Гей, Україні на славу – і т. д.*

ГЕЙ, „СІЧ” ІДЕ...

Слова Івана Франка
Мелодія народна

*Гей! „Січ” іде,
Красен мак цвіте!
Кому прикре наше діло,
Нам воно святе!
Гей! „Січ” іде!
Топірями брень!
Кому люба чорна пітьма,
А нам ясний день!
Гей! „Січ” іде!
Мов пчола гуде...
Разом руки, разом серця,
І гаразд буде!
Гей! „Січ” іде!
Підківками брязь!..
В нашій хаті наша воля,
А всім зайдам зась!*

ПРИМІТКИ

¹ Докладніше див.: Якимович Б. Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70 – 80 рр. XIX ст. – Львів, 1996. – С. 27 – 28.

² Шкраб'юк П. Михайло Павлик і радикальна партія: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 1994. – С. 12.

³ Сокіл-Батько: Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах 1894 – 1994 / Ред. І.Гургула. – Львів, 1996. – С. 28.

⁴ Міхновський М. Самостійна Україна: Програма Революційної Української Партії із 1900 року. – Лондон, 1967. – С. 14.

⁵ Трильовський К., д-р. З мого життя... // Гей, там на горі „Січ” іде!..: Пропам'ятна книга „Січей” / Зібрав й упоряд. П.Трильовський. – Едмонтон, 1965. – С. 16.

⁶ Кл. Об. [Трильовський К.]. У Січі, у Січі єднаймося, брати // Запорожець: Календар для народу на рік переступний 1912. – Коломия, 1911. – С. 221.

⁷ Трильовський К., д-р. З мого життя... – С. 19.

⁸ Громадський голос. – 1900. – № 10. – 15 трав. – С. 90.

⁹ Шкраб'юк П. Знач. праця. – С. 9.

¹⁰ Про співпрацю „Просвіти” з „Січами” докладніше див.: Якимович Б. Співпраця „Просвіти” з галицькими парамілітарними організаціями // *Marra mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів: Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 710 – 721.

¹¹ Трильовський К., д-р. З мого життя... – С. 33.

* Хрунями на Західній Україні називали тих, хто продав за гроші свої голоси на виборах, і ширше – всіх зрадників свого народу.

¹² Цит. за: Леник В. Українська організована молодь: молодечі організації від початків до 1914 р. – Мюнхен; Львів, 1994. – С. 112.

¹³ Запорожець: Віденський січовий альманах. – Відень, 1926. – С. 14 – 36.

¹⁴ Чупрей І. Літопись Січового руху // *Вставайте, кайдани порвіте! На спомин краевого Шевченкового свята у Львові 28. VI. 1914.* – [Львів]: Накладом Січового союзу, [1914]. – С. 13.

¹⁵ Леник В. Українська організована молодь. – С. 110.

¹⁶ Кл. Об. [Трильовський К.]. У Січі, у Січі, єднаймося, брати! – С. 217.

¹⁷ Докладніше див.: Якимович Б. З історії Українських січових стрільців // *Пам'ятки України.* – 1990. – Ч. 1. – С. 58–63.

¹⁸ Про це докладніше див.: Якимович Б. Драма Карпатської України: Події 1938 – 1939 рр. на Закарпатті і спроба їх сучасної оцінки // *Дзвін.* – 1990. – № 11. – С. 84 – 87.

¹⁹ Цит. за кн.: Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 130.

²⁰ Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 132.